

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Verborgen levens, publieke gezichten: vrouwen in de steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk

Hemelrijk, E.

Published in:
Historica

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hemelrijk, E. (2008). Verborgen levens, publieke gezichten: vrouwen in de steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk. *Historica*, 31(3), 15-20.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Verborgens levens – publieke gezichten: vrouwen in de steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk*

‘Heerszuchtige intrigantes’, ‘gefrustreerde gifmengsters’ of ‘liederlijke losbollen’; in dit soort termen beschrijven vele antieke literaire bronnen Romeinse vrouwen die een rol speelden in het openbare leven. In haar onderzoek laat Emily Hemelrijk zien dat door het gebruik van een ander type bronnen (inscripties) en aandacht voor de talrijke steden buiten Rome een heel ander beeld oprijst van de openbare rol van vrouwen in de Romeinse samenleving.

In de derde eeuw na Chr. besloot de stadsraad van Avioccala, een stadje in de Romeinse provincie Africa Proconsularis (het huidige Tunesië) om met publiek geld een standbeeld op te richten voor een aanzienlijke stadsgenote. Het beeld, dat niet over is, stond op een openbare plaats in de stad. De inscriptie op de basis eert de vrouw vanwege haar opmerkelijke verdiensten als burgeres (*civis*) en patrones (*patrona*) van de stad.¹ Zij was van lokale herkomst, maar naar gebruik van de nieuwe aristocratie van haar tijd droeg zij een zeer lange naam - Oscia Modesta Cornelia Patruina Publina (en nog twee namen die onleesbaar zijn door beschadiging van de steen) - waarin alle belangrijke relaties, zowel van geboorte als adoptie, vertegenwoordigd zijn. Als vrouw van senatoriale rang bracht Oscia Modesta, zoals ik haar naam zal afkorten, een groot deel van haar leven in Rome door. Daar heeft zij een opmerkelijke grafscript nagelaten, waarin zij schrijft over haar huwelijk met een consul, haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en de troost die zij vond bij de Muzen. Met geen woord echter rept zij over haar Noord-Afrikaanse herkomst en haar patronage van, en weldaden voor, het kleine stadje in Africa Proconsularis dat haar eerde met een openbaar standbeeld.

Dit voorbeeld toont hoezeer – zelfs voor één persoon – Rome en de andere, lokale steden van het Romeinse rijk gescheiden werelden waren. Leden van de stedelijke elites die opklommen tot senatoriale ambten in Rome vertoonden vaak een lichte gêne over hun provinciale herkomst, terwijl hun moedersteden in de provincies juist trots op hen waren. Dat deze steden dit tot uitdrukking brachten op een typisch

¹ *CIL* 8, 23832.

Romeinse manier, door een standbeeld en inscriptie in het Latijn, wordt beschouwd als een teken van de ‘romanisering’ van deze steden. ‘Romanisering’ – om dit omstreden begrip te gebruiken - betekent echter niet een klakkeloze overname van de gewoontes en gebruiken van Rome. Een van de opmerkelijke verschillen tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk is nu juist dat in Rome gedurende de keizertijd géén openbare standbeelden werden opgericht voor leden van de elite. In Rome was dit het privilege van de keizer en zijn familie, net als de oprichting van openbare bouwwerken. Oscia Modesta heeft in Rome dus nooit een openbaar standbeeld gekregen of de stad kunnen verfraaien met openbare bouwwerken; het is ondenkbaar dat haar in Rome de titel ‘patrones van de stad’ zou zijn verleend. In dit opzicht was er tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk dus inderdaad een wereld van verschil.

Rome en de lokale steden

Ondanks hun hoge rang en vooraanstaande plaats in hun steden treffen we vrouwen als Oscia Modesta zelden aan in moderne studies over Romeinse vrouwen. Hoewel er in toenemende mate gebruikgemaakt wordt van beeldmateriaal en inscripties, bepalen de literaire bronnen – waaronder de geschiedschrijvers – nog steeds ons beeld van Romeinse vrouwen, en deze beperken zich bijna uitsluitend tot vrouwen in Rome. Keizerinnen en vrouwen die door publieke schandalen de aandacht trokken, nemen in deze bronnen een onevenredig grote plaats in. Hun sensationele verhalen kleuren ons beeld van Romeinse vrouwen. Daarbij leggen de meeste antieke auteurs sterk de nadruk op de traditionele Romeinse waarden die vrouwen strikte normen oplegden van kuisheid, ingetogenheid en een leven gericht op huis en familie - normen waaraan de meeste vrouwen over wie zij schreven alleen al door hun publieke positie niet konden voldoen. De dominantie van de literaire bronnen wekt geen verbazing: wie leest niet liever een sappig verhaal over de politieke intriges en gifmoorden van Livia of de seksuele uitpattingen van Messalina, zoals beschreven door Tacitus, dan een droge opsomming van de weldaden van een onbekende vrouw op een kapotte inscriptie?

Vrouwen als Oscia Modesta ontbreken niet alleen in studies over Romeinse vrouwen, ook in studies van de steden van Italië en de westelijke provincies is amper plaats voor hen. Vrouwen verschijnen in deze studies vooral in dynastieke zin: als echtgenotes en dochters van leden van de elite en als voortbrengsters van de volgende

generaties. Uitgesloten van de stadsraad en van politieke functies speelde hun leven zich af in de beslotenheid van huis en familie – zo is de meestal onuitgesproken veronderstelling – op enkele opvallende en onverklaarde uitzonderingen na. In deze veronderstelling worden moderne auteurs gesteund door opmerkingen in de literaire bronnen die suggereren dat er in de lokale steden een ouderwetse, strenge moraal heerste: tegenover de liederlijke vrouwen uit de hoofdstad plaatst de satiredichter Juvenalis het onbedorven meisje uit de provincie, dat echter - eenmaal in Rome - snel de verdorven gewoontes van de hoofdstad overnam.² Moeten we de levenswijze van vrouwen in de lokale steden inderdaad zien als een conservatieve en boerse variant van die van de hoofdstad? En wie mogen we eigenlijk Romeinse vrouwen noemen? Waren dat alleen de vrouwen in Rome, aangevuld met een enkele vrouw in de Italische steden – zoals moderne studies lijken te suggereren - of ook de vrouwen in de talrijke steden van de Romeinse provincies?

De hier opgeworpen vragen raken aan de lastige kwestie van ‘romanisering’, een begrip waarover al decennia lang een fel debat gevoerd wordt.³ De steden van het Grieks sprekende, oostelijk deel van het Romeinse rijk laat ik hier buiten beschouwing; voor hen geldt de treffende titel van een artikel van Greg Woolf: ‘Becoming Roman, staying Greek’.⁴ Maar ook voor het Latijn sprekende Westen betekent ‘romanisering’ niet dat de levenswijze en waarden van de vele Romeinse steden van Italië en de westelijke provincies een getrouwe afspiegeling vormden van die van de hoofdstad. Naast imitatie van, en aanpassing aan, ‘Romeinse’ waarden en gebruiken in de provinciale steden zijn er ook duidelijke verschillen te zien, zowel tussen Rome en de lokale steden, als tussen deze steden en gebieden onderling.

De rol van gender komt in dit debat nauwelijks aan de orde. Door hun teruggetrokken levenswijze en hun uitsluiting van politieke functies zouden vrouwen

² Juv. 6. 45, 55-57, 66.

³ Met het debat over ‘romanisering’ kunnen boekenkasten gevuld worden. De meeste recente bijdragen zijn kritisch over de hiërarchische en Rome-centrische benadering van ‘romanisering’ in het verleden en leggen de nadruk op de actieve rol van de locale elites (zie M. Millett, ‘Romanization: historical issues and archaeological interpretations, in T.F.C. Blagg en M. Millett (red.)’, *The early Roman Empire in the West*, Oxford, 1990, pp. 35-41) en op de diversiteit van zowel de Romeinse als de inheemse culturen (zie G. Woolf, *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge, 1998). J. Webster, ‘Creolizing the Roman provinces’, *AJA* 105 (2001) 209-225 en D.J. Mattingly, ‘Vulgar and weak ‘Romanization’, or time for a paradigm shift?’ *JRA* 15 (2002) 536-540 verwerpen ‘romanisering’ als een bruikbaar concept, vooral voor de bestudering van groepen buiten de stedelijke elites. Voor de studie van (mannen en) vrouwen uit de lokale elites en uit welvarende groepen direct onder de elite blijft het concept echter - met nuancering – bruikbaar.

⁴ G. Woolf, ‘Becoming Roman, staying Greek. Culture, identity and the civilizing process in the Roman East’, *PCPhS* n.s. 40 (1994) 116-143.

– zo wordt verondersteld - minder in aanraking komen met de Romeinse cultuur en dus minder geromaniseerd zijn dan mannen.⁵ Toch ligt het voor de hand dat de Romeinse verovering en het daarop volgende Romeinse bestuur ook voor vrouwen grote gevolgen hadden. In de grensprovincies met een sterke militaire aanwezigheid waren deze vermoedelijk anders dan in de gepacificeerde gebieden rond de Middellandse Zee en voor rijke vrouwen uit de stedelijke elite anders dan voor vrouwen uit armere families op het land.

Laat ik twee voorbeelden geven uit de stedelijke elite, waarop ik mij vooral richt. Het standbeeld van Minia Procula (afb. 1), priesteres van de keizercultus in Bulla Regia in Africa Proconsularis, was op besluit van de stadsraad opgesteld door haar zoon op het forum van de stad.⁶ Het toont haar als een oudere vrouw gekleed in de *tunica* en mantel (*palla*), waarmee Romeinse vrouwen gewoonlijk werden afgebeeld. Haar in gebed opgeheven hand en het feit dat haar hoofd bedekt wordt door een slip van haar mantel wijzen op haar priesterlijke status of haar eerbied voor de goden in het algemeen. Het tweede voorbeeld, het grafmonument van Licinia Flavilla en haar man, stamt uit Nemausus (het huidige Nîmes) in Gallia Narbonensis (afb. 2). Het toont Licinia Flavilla als priesteres van de keizerin door de inscriptie en de *infula*, een geknoopte band in het haar, die in de Romeinse wereld gold als teken van priesterlijke waardigheid.⁷ De familienaam van haar man, Adgennius, wijst op zijn lokale herkomst, en die mogen we ook voor Licinia Flavilla veronderstellen.

Burgerrecht en identiteit

Minia Procula en Licinia Flavilla behoorden tot de lokale elite van hun steden in respectievelijk Noord-Afrika en Gallië. Beiden bezaten het Romeinse burgerrecht, waren door hun steden verkozen als priesteressen van de Romeinse keizerin, zijn afgebeeld in Romeinse kleding en volgen in hun kapsel met enige vertraging de mode van de hoofdstad. Zijn zij daarmee Romeinse vrouwen? Om te bepalen wie we een

⁵ S. Fontana, 'Leptis Magna. The Romanization of a major African city through burial evidence', in S. Keay en N. Terrenato (red.) *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization*, Oxford, 2001, pp.161-172 en D. Cherry, *Frontier and society in Roman North Africa*, Oxford, 1998, pp. 156-157.

⁶ *CIL* 8, 25530: 'Voor Minia Procula, dochter van Gaius, echtgenote van Gaius Sallustius Dexter, permanent priesteres van de keizercultus. Caius Sallustius Praenestinus heeft < dit beeld > neergezet voor de allerbeste moeder met eigen geld op besluit van de stadsraad'.

⁷ *CIL* 12, 3175: 'Aan de goden van de onderwereld van Licinia Flavilla, priesteres van de keizerin, en Sextus Adgennius Macrinus, tribuun van het zesde legioen Victrix, vierman voor de rechtspraak, priester, *praefectus fabrum*'. Zie voor een uitvoeriger discussie E.A. Hemelrijk, 'Local empresses: priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West', *Phoenix* 61.3-4 (2007) 318-349.

Romein of een Romeinse moeten noemen, kunnen we twee criteria hanteren: een juridische en een culturele. Naar juridische maatstaven is iemand een Romein als hij of zij het Romeinse burgerrecht bezit. Hoewel er aan dit burgerrecht aanzienlijke voordelen verbonden waren, was Romeins burgerrecht alléén vermoedelijk niet voldoende om als Romein geaccepteerd te worden. Taal en gedeelde gewoontes en waarden speelden een grote rol in de Romeinse identiteit, en natuurlijk emoties, die we niet meer kunnen nagaan. Voelde men zich Romein of eerder Galliër of Puniër, of misschien allebei? Welk beeld had men van het Romein-zijn?

We mogen ervan uitgaan dat de meeste provinciebewoners nooit in Rome geweest zijn en slechts een afgeleid beeld hadden van wat Rome was en betekende. Hun beeld werd gevormd door de naar Romeins voorbeeld opgerichte gebouwen en standbeelden in hun omgeving, de in hun gebied gevestigde Romeinse veteranen en immigranten (die overigens zelf vaak uit andere provincies kwamen) en - voor de geletterde elite – de Latijnse literatuur. Dit gold waarschijnlijk nog sterker voor vrouwen die - anders dan mannen - geen kans hadden om door leger- of bestuursfuncties rechtstreeks met Rome of haar vertegenwoordigers in contact te komen. Toch werd de culturele maatstaf evenzeer voor vrouwen aangelegd. Toen de dichter Martialis na 35 jaar in Rome terugkeerde naar zijn geboortestad Bilbilis in Spanje, prees hij in een gedicht een rijke stadsgenote, Marcella, als een ware Romeinse vanwege haar verstand, haar beheersing van het Latijn en haar Romeinse levensstijl.⁸ Culturele factoren lijken dus doorslaggevend te zijn geweest voor de Romeinse identiteit en hierin spelen zowel kennis van het Latijn en van de Grieks-Romeinse literaire cultuur als aanpassing aan de traditionele Romeinse levenswijze en waarden een rol.

Laten we nog eens kijken naar het voorbeeld van Oscia Modesta. Zij was geboren en getogen in Noord-Afrika en getrouwd met een eveneens in Noord-Afrika geboren man. Beiden stamden uit families van de stedelijke elite die al enkele generaties lang het Romeinse burgerrecht bezaten. Haar man maakte carrière in Rome waar hij het bracht tot consul. In Rome maakten beiden deel uit van een senatoriale elite die voor een aanzienlijk deel bestond uit ‘nieuwe Romeinen’ uit de Spaanse, Noord-Afrikaanse en Griekse provincies van het Romeinse rijk. Oscia Modesta leefde het leven van een Romeinse senatoriale *matrona*: samen met keizerin Julia Domna en

⁸ Martialis *Ep.* 12.21.10.

108 andere *matronae* vierde ze in 204 na Chr. het eeuwfeest en zij reisde met haar man door de Griekse provincies. Als ze in een vermoedelijk door haarzelf in pseudo-Homerisch Grieks gecomponeerd graf dicht haar leven samenvat, benadrukt ze naast haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en haar toevlucht tot de Muzen het feit dat ze slechts éénmaal getrouwd was. Daarmee verwijst ze naar het Romeinse begrip *univira*, vrouw van één man, dat op grafstenen van Romeinse vrouwen kan worden aangetroffen.⁹ Hiermee toonde ze zich een vrouw die niet alleen de culturele tradities, maar ook de traditionele morele waarden van de Romeinse samenleving onderschreef.

Ondanks deze sterke identificatie met Rome, bleef Oscia Modesta actief betrokken bij haar geboortestad Avioccala in Noord-Afrika. Avioccala eert haar in de voor haar opgestelde inscriptie met nadruk als burgeres (*civis*) en noemt zich met trots haar *patria*, haar vaderstad. Aanvankelijk sloot Romeins burgerrecht lokaal burgerrecht uit, maar in de praktijk werd het vanaf de late republiek geaccepteerd, en het idee van een dubbel vaderland (*duae patriae*), namelijk Rome en de vaderstad, was in de Romeinse keizertijd wijdverbreid.¹⁰ Deze dubbele binding van vele in Rome woonachtige Romeinse senatoren uit de ‘provincie’ (vooral Spanje, Noord-Afrika, Gallië en het Grieks sprekende oostelijke deel van het rijk) uitte zich door weldaden voor hun vadersteden in de vorm van openbare gebouwen, spelen of uitdelingen. Als dank stelde de vaderstad publieke standbeelden op voor hun rijke en succesvolle stadsgenoten en verleende de meest prominenten onder hen de eervolle titel ‘patroon’. Doordat van een stadspatroon naast weldaden ook politieke belangenbehartiging verwacht werd, was stadspatronage vooral een aangelegenheid van mannen; Oscia Modesta behoorde tot een kleine minderheid van over het algemeen zeer hooggeplaatste vrouwen die tot patrones van een stad werden verkozen. Door haar leven in Rome en haar senatoriale netwerk was zij bij uitstek geschikt om de belangen van haar geboortestad in Rome te behartigen.

Vrouwen als Oscia Modesta, Licinia Flavilla en Minia Procula hebben met elkaar gemeen dat zij Romeinse burgeressen waren, leefden in op Romeinse leest geschoeide steden en hun sporen nalieten in inscripties in het Latijn. Zij hadden

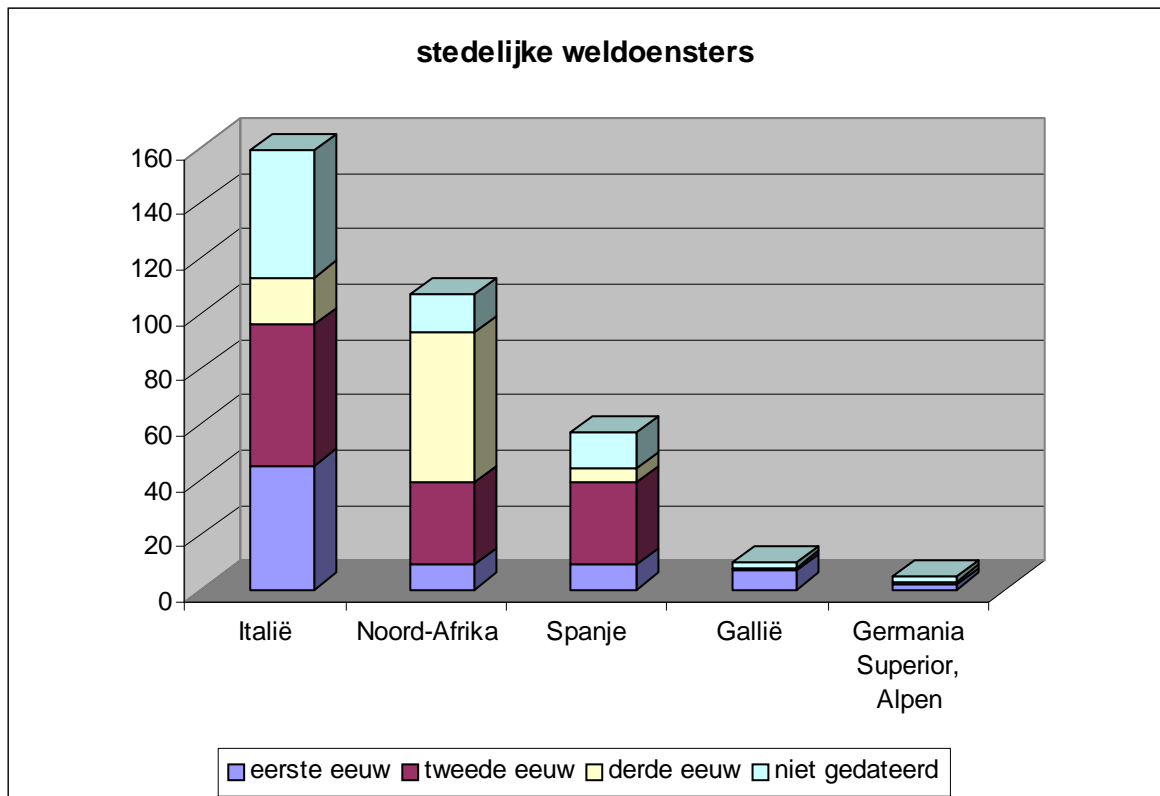
⁹ Lightman, M. en W. Zeisel (1977), ‘*Univira*. An Example of Continuity and Change in Roman Society’, *Church History* 46: 19-32.

¹⁰ Kriekhaus, A (2004), ‘*Duae patriae?* C. Plinius Caecilius Secundus zwischen Germana patria and urbs’, in L. de Ligt, E.A. Hemelrijk en H.S. Singor (red.) *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives* (Proceedings of the fourth workshop of the international network Impact of Empire, Leiden, June 25-28, 2003), Amsterdam, pp. 299-314 en Lintott, A. (1993), *Imperium Romanum. Politics and administration*, Londen/New York.1993) 163-167; zie ook Cic. de Leg. 2.2.5.

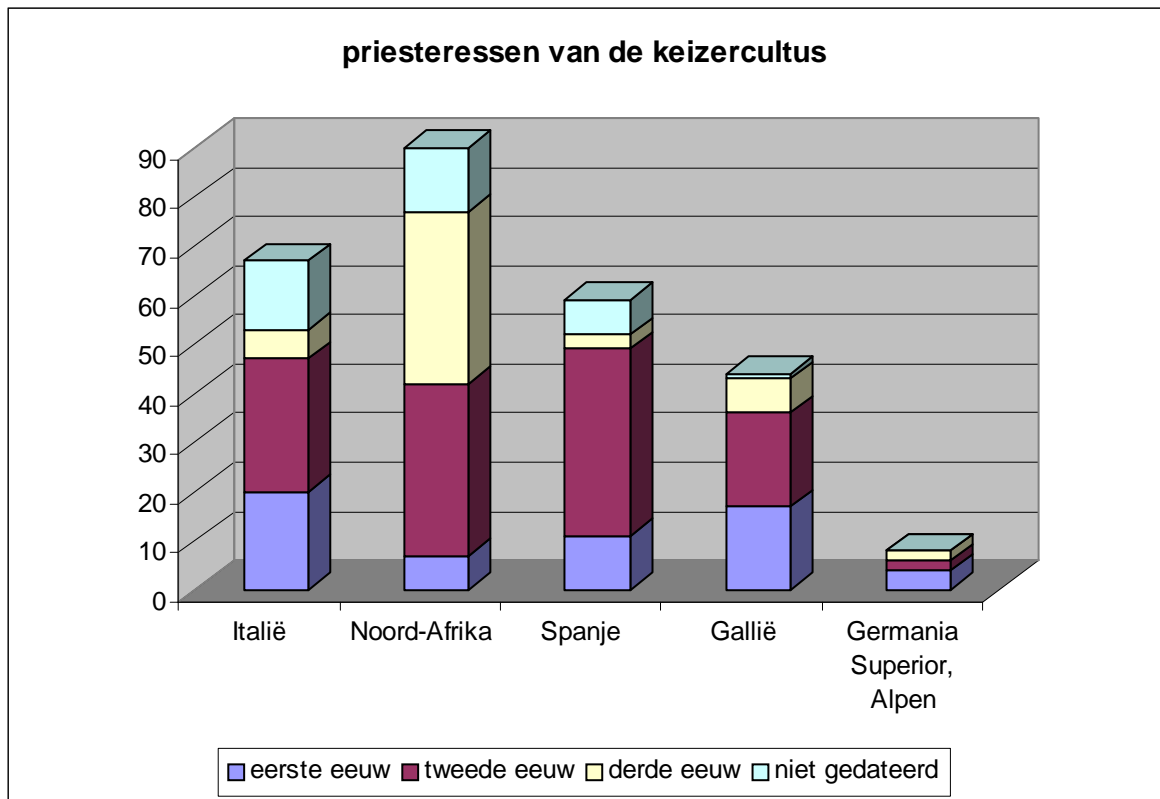
functies in op Rome georiënteerde culten, zoals de keizercultus, en voegden zich naar de Grieks-Romeinse traditie van stedelijk weldoenerschap. Hun zedig bedekte standbeelden benadrukken zowel hun traditionele vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid, als hun *romanitas* – hun ‘Romeins-zijn’, dat gegrondvest was op hun burgerrecht en hun aanpassing aan de Romeinse waarden en gebruiken. Ook al waren ze van lokale afkomst, uit Gallië, Noord-Afrika of de Spaanse provincies, ze zijn daarmee zowel in juridisch als in cultureel opzicht Romeinse vrouwen. Maar dat betekent niet dat hun levenswijze of mogelijkheden dezelfde waren als die van vrouwen in Rome. Tegen de verwachting in lijkt het alsof Romeinse vrouwen in de lokale steden juist een prominentere rol hebben gespeeld dan in de hoofdstad: als weldoensters, priesteressen en stadspatronessen droegen zij bij aan het publieke aanzien van hun stad. Gaat het bij deze vrouwen om uitzonderingen in een door mannen gedomineerd stedelijk landschap of hadden vrouwen een structureel aandeel in het sociale en publieke leven van hun steden?

Vermogende vrouwen

Hoewel aantallen in de oude geschiedenis berucht onbetrouwbaar zijn, wil ik me toch aan enig simpel rekenwerk wagen. Ik kijk hierbij speciaal naar weldoensters en priesteressen van de keizercultus in Italië en de westelijke provincies. De stad Rome blijft buiten beschouwing; hier waren openbare weldaden en priesterschappen van de keizercultus stevig in handen van de keizerlijke familie.

Van de 339 stedelijke weldoensters, wier weldaden op inscripties tot ons zijn gekomen, is de overgrote meerderheid te vinden in de steden van Italië, gevolgd door de steden in de Noord-Afrikaanse provincies (zie bovenstaande tabel). De provincies van Spanje hebben een bescheidener aandeel, en de provincies van Gallië, Germania Superior en de Alpengebieden leveren samen slechts een klein aantal weldoensters op. Als we kijken naar de chronologische ontwikkeling, dan liggen in de eerste eeuw de steden van Italië op kop; in de tweede eeuw blijft het aantal weldoensters in Italië min of meer gelijk, maar komen ze op in Noord-Afrika en Spanje. In de derde eeuw lopen de Afrikaanse provincies aan kop, gevolgd door Italië en – heel bescheiden – de Spaanse provincies. Deze spreiding komt in grote trekken overeen met het patroon van de zogenaamde ‘epigraphic habit’, de gewoonte om inscripties op te stellen, die een piek vertoont in de tweede en – met name in Noord Afrika - in de eerste helft van de derde eeuw.

Een vergelijkbaar beeld vinden we bij de 271 inscripties voor priesteressen van de keizercultus (zie bovenstaande tabel), alleen vormen de priesteressen in de Noord-Afrikaanse provincies hier de grootste groep, gevolgd door Italië, de Spaanse provincies en Gallië; uit Germania Superior en de Alpengebieden zijn slechts enkele priesteressen bekend. Binnen deze grotere gebieden vinden we inscripties voor weldoensters en priesteressen vooral in de meest geromaniseerde – en geurbaniseerde - provincies: in Noord-Afrika vooral in Africa Proconsularis (het huidige Tunesië), in Spanje vooral in Baetica (het huidige Andalusië) en in Gallië bijna uitsluitend in Gallia Narbonensis (de Provence).

Als we deze aantallen vergelijken met inscripties voor mannelijke weldoeners en keizerpriesters, dan blijken de laatste niet alleen groter in aantal te zijn, maar ook een iets ruimere spreiding te kennen. De bijna 1200 inscripties die betrekking hebben op mannelijke priesters van de keizercultus, ruim vier maal zoveel als voor priesteressen, worden voor een bescheiden deel ook in de wat minder geromaniseerde streken gevonden. Het totale aantal inscripties voor mannelijke weldoeners is onbekend, maar op basis van studies van weldoenerschap in bepaalde westelijke regio's kan globaal gesteld worden dat mannen gemiddeld vijf tot zes maal zoveel inscripties hebben nagelaten van stedelijke weldaden en dat deze – zij het in zeer

geringe mate - ook in de minder geromaniseerde gebieden te vinden zijn. De concentratie van inscripties voor weldoensters en keizerpriesteressen in de meest geromaniseerde gebieden is dus niet te verklaren door de 'epigraphic habit' of de overlevering van inscripties alleen.

Hoe kunnen we de spreiding van weldoensters en keizerpriesteressen verklaren? Waarom vinden we hen wel in Noord-Afrika, Spanje en Gallia Narbonensis, maar niet in provincies als Britannia, Gallia Belgica of Germania inferior? Moeten we hier misschien rekening houden met inheemse tradities? Helaas is er over de man-vrouw verhouding bij de meeste inheemse volken te weinig bekend om hierover een uitspraak te kunnen doen. Wel lijkt er een verband te bestaan met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht. In de steden van Italië, waar alle vrije inwoners al in de eerste eeuw voor Chr. het Romeinse burgerrecht verkregen, vinden we weldoensters al vanaf het begin van onze jaartelling. In de provincies verliep het proces trager; in de eerste eeuw na Chr. waren hier nog maar weinig Romeinse burgers. Onder de Flavische keizers en hun opvolgers kregen vele inheemse steden in Spanje en Noord-Afrika de status van *municipium*, wat leidde tot een aanzienlijke toename van het aantal Romeinse burgers onder de lokale elite. Dit vindt zijn weerslag in een sterke groei van het aantal stedelijke weldoensters in deze gebieden in de tweede eeuw. De geleidelijke uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de provincies kwam in een stroomversnelling door de *Constitutio Antoniana* van keizer Caracalla, die in 212 na Chr. collectief het Romeinse burgerrecht verleende aan vrijwel alle vrije inwoners van het Romeinse rijk. In Italië en Spanje was er in die tijd al sprake van economische teruggang, maar Noord-Afrika werd in veel mindere mate geraakt door de oorlogen en epidemieën van de late tweede en derde eeuw. De steden van Noord-Afrika bloeiden, de producenten van met name graan en olijfolie vonden een vaste afzetmarkt in Rome en Noord-Afrikaans aardewerk verdrong de Italische en Gallische productie. Inscripties voor weldoensters en keizerpriesteressen uit de derde eeuw vinden we dan ook vooral in Noord-Afrika.

De combinatie van urbanisatie, economische voorspoed en de verspreiding van het Romeinse burgerrecht hebben mijns inziens sterk bijgedragen aan de groei van het aantal stedelijke weldoensters. Dat ook vrouwen van deze voorspoed profiteerden én er actief aan bijdroegen, heeft te maken met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht, die Romeinse burgeressen een - historisch gezien - uitzonderlijk sterke positie verleende. Ongeacht de positie van vrouwen in hun inheemse samenleving, die

we niet kennen of slechts vagelijk kunnen vermoeden, betekende het Romeinse burgerrecht dat vrouwen zich konden beroepen op het Romeinse recht. Het principe van gelijke porties voor zonen en dochters in het Romeinse erfrecht, de scheiding tussen de vermogens van man en vrouw in het Romeinse huwelijk zonder *manus* (waarbij de vrouw deel bleef uitmaken van haar familie van oorsprong en dus niet onder de zeggenschap van haar echtgenoot kwam) – in de keizertijd de gebruikelijke huwelijksvorm -, en het *ius liberorum* waardoor moeders van drie of meer kinderen volledig handelingsbekwaam waren, gaven een sterke juridische en economische positie aan Romeinse burgeressen.¹¹ Als eigenaressen van land, producenten en handelaarsters in olijfolie, aardewerk en andere producten konden zij grote vermogens bezitten, waarbij de macht van een voogd voor die vrouwen die niet, of nóg niet, in het bezit waren van het *ius liberorum* in de loop van de keizertijd in toenemende mate beperkt werd. Deze zaken zijn natuurlijk vooral van belang voor de gegoede klasse: de stedelijke elite en de rijke landeigenaren en handelaren net buiten deze elite. In hoeverre burgers uit de lagere klassen van de samenleving daadwerkelijk van het Romeinse recht gebruikmaakten, is onbekend.

Volgens een recente schatting kwam door de uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de tweede en derde eeuw na Chr. 30 tot 45 procent van het privévermogen van de stedelijke elite in handen van vrouwen.¹² Zelfs als deze schatting aan de hoge kant is en we rekening houden met regionale verschillen, betekent dit dat de lokale steden het zich door hun wankele financiële basis eenvoudigweg niet konden veroorloven om rijke vrouwen over het hoofd te zien. Ook al waren vrouwen uitgesloten van politieke functies en van lidmaatschap van de stadsraad en waren zij volgens de traditionele Romeinse normen gebonden aan een teruggetrokken leven in de huiselijke kring, hun rijkdom gaf hun een publiek gezicht. Door hun geld te besteden aan de verfraaiing van hun stad, door dure priesterschappen te vervullen of door als patrones hun invloed aan te wenden ten bate van hun stad of *collegia* (verenigingen) zetten rijke vrouwen hun financiële kapitaal om in ‘symbolisch kapitaal’ in de vorm van prestige en informeel gezag. Zij schonken badhuizen, theaters, amfitheaters, tempels en aquaducten, ze organiseerden en

¹¹ Zie voor de juridische positie van Romeinse vrouwen J.F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*, London, 1990. De Romeinse wet was overigens gunstiger voor dochters dan de praktijk: de meeste Romeinse testamenten bevoordelen zonen boven dochters (bijvoorbeeld 2/3 van de nalatenschap voor een zoon en 1/3 voor een dochter); zie hierover E. Champlin, *Final Judgments. Duty and Emotion in Roman Wills, 200 B.C. – A.D. 250*, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991, pp. 114-120.

¹² A. Arjava, *Women and the Law in Late Antiquity*, Oxford, 1996, pp. 70-71.

betaalden theater, circus- of gladiatorenspelen, publieke banketten, of uitdelingen van voedsel of geld, en ze richtten financiële stichtingen op.

Daarvoor legden ze aanzienlijke bedragen neer: Iunia Rustica, permanente en eerste priesteres van Cartima (het huidige Cartama dichtbij Malaga in Zuid Spanje) in de provincie Baetica, herstelde de vervallen zuilenhallen van de stad, schonk land voor een badhuis, betaalde de belastingen die de stad aan Rome verschuldigd was, plaatste een bronzen beeld van Mars op het forum, bouwde zuilenhallen bij het badhuis op eigen grond met een zwembad en een beeld van Cupido, gaf een banket en publieke spelen en betaalde ten slotte zelf de standbeelden die de dankbare stad voor haar, haar zoon en haar man opstelde.¹³ Maar we vinden ook vrouwen onder de schenkers van bescheidener giften als openbare banketten en uitdelingen, waarbij zij overigens, vaker dan mannen, ook vrouwen onder de begunstigten opnamen.

Nieuwe Romeinsen

Onder deze vrouwen vinden we velen die, op grond van hun namen, afkomstig moeten zijn geweest uit inheemse families, die pas kort het Romeinse burgerrecht verworven hadden. Fabia Bira, die blijkens haar Punische *cognomen* (Bira) en de inheemse naam van haar vader (Izelta) van lokale afkomst was, was de eerste priesteres van de keizercultus in Volubilis (in het huidige Marokko), waar zij drie standbeelden op het forum kreeg. Nahania Victoria, die een geromaniseerde inheemse familienaam draagt (Nahania), was keizerpriesteres in Thugga in Africa Proconsularis (het huidige Dougga in Tunesië), waar zes inscripties herinneren aan de bouwwerken die zij haar stad geschonken had.¹⁴ Door hun weldaden en hun priesterschap in dienst van de keizercultus toonden deze vrouwen niet alleen hun rijkdom en hun liefde voor hun stad, maar gaven ze ook uitdrukking aan hun status als Romeinse burgeressen in een tijd dat dit nog een uitzonderlijk privilege was. Net als mannen werden ze voor hun weldaden geëerd met een openbaar standbeeld, dat hen presenteert als voorbeeldige Romeinse vrouwen, gekleed in wat men wel het uniform van de welgestelde Romeinse burgeres zou kunnen noemen: *tunica* en *palla*, soms met de *stola* van de Romeinse *matrona* ertussen.¹⁵ Beeld en inscriptie vullen elkaar aan: de

¹³ *CIL* 2, 1956.

¹⁴ E.A. Hemelrijk, 'Priestesses of the imperial cult in the Latin West: benefactions and public honour', *Antiquité Classique* 75 (2006) 85-117.

¹⁵ Zie voor kleding van vrouwen A.T. Croom, *Roman Clothing and Fashion*, Gloucestershire, 2000, pp. 73-11.

inscriptie legt de nadruk op de weldaden en publieke functie van de geëerde, het beeld op haar *romanitas* en traditionele vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid. *Stola* en *palla* golden in de keizertijd overigens als ouderwetse, ceremoniële kledingstukken van de elite; het is zeer de vraag of vrouwen er - zelfs in Rome - in het dagelijks leven zo bijliepen.

Rome en de literaire bronnen zijn in dit verhaal tot nu toe buiten beschouwing gebleven. Anders dan in de lokale steden werd het openbare leven in Rome gedomineerd door de keizer en zijn familie. Voor publieke eerbewijzen zochten leden van de senatoriale elite hun toevlucht tot hun steden van oorsprong in Italië of de provincies, waar zij als weldoeners grote eer konden verkrijgen. De literaire auteurs met hun sterke gerichtheid op de hoofdstad besteden nauwelijks aandacht aan deze lokale weldoeners. Een uitzondering is Plinius de Jongere die één van zijn brieven wijdt aan Ummidia Quadratilla, een vrouw van senatoriale rang uit Casinum, het huidige Cassino ten zuidoosten van Rome. Naar aanleiding van haar dood op 78-jarige leeftijd schetst hij een levendig beeld van een eigenzinnige oudere vrouw. Zij had de gewoonte “zich in de vele vrije uren van haar sekse te amuseren met het damspel en met de voorstellingen van haar pantomimedansers”. Ondanks deze in Plinius’ ogen afkeurenswaardige voorkeur voor pantomimedansers, die ze “onderhield op een buitensporiger wijze dan gepast is voor een vrouw van haar aanzien”, is Plinius’ oordeel overwegend positief: haar mondaine levensstijl verhinderde haar niet om haar kleinzoon een strenge, ouderwetse opvoeding te geven en ze liet een uitstekend testament na.¹⁶

Afgezien van het feit dat Plinius Ummidia Quadratilla aanduidt met de bijna keizerlijke betiteling *princeps femina* en in het vervolg van zijn brief beschrijft hoe het volk op haar aanwezigheid in het theater reageerde met geklap en gezang, blijkt verder uit niets dat zij een belangrijke weldoenster was. Inscripties in Casinum laten echter zien dat ze de stad een amfitheater en een tempel schonk en dat zij het door haar vader gebouwde theater op eigen kosten liet restaureren. Ter gelegenheid van de inwijding van dit theater gaf ze bovendien een banket voor de stadsraad, het volk en de vrouwen van de stad.¹⁷ Tussen het door haar gebouwde amfitheater en het theater staat een opvallend grafmonument dat aan haar wordt toegeschreven en waarin later

¹⁶ Plin. *Ep.* 7.24.

¹⁷ *CIL* 10, 5183 en *AE* 1946, 174 = *AE* 1992, 244.

een kerk is gevestigd. Door de prominente ligging van deze bouwwerken op de heuvel boven Casinum beheerste haar herinnering letterlijk de stad.

Vrouwen als Ummidia Quadratilla en de andere vrouwen die hier besproken zijn, bepaalden tot op zekere hoogte het stadsbeeld. Hun standbeelden en de gebouwen die hun naam droegen, herinnerden ook latere generaties aan hun weldaden of aan hun functie als priesteres of patrones. Wat betekent dit alles voor ons begrip van de Romeinse steden en van de plaats van vrouwen daarin? Allereerst dat vrouwen een structureel aandeel - zij het een minderheidsaandeel - hadden in het openbare stedelijke leven. Als weldoeners, priesters en patronessen droegen zij bij aan het publieke, religieuze en sociale leven van hun stad. De bouwwerken en standbeelden die zij nalieten, vormden een wezenlijk bestanddeel van het stedelijke landschap. Het is dus onjuist vrouwen in de lokale steden uitsluitend te beschrijven als leden van hun families en sociaal prominente vrouwen te zien als uitzonderingen die de regel bevestigen. Ook is het zeer de vraag of we vrouwen in de provincies per definitie moeten beschouwen als hoedsters van de inheemse cultuur, al is het natuurlijk goed mogelijk dat zij naar buiten toe de Romeinse cultuur omarmden, maar in hun huiselijk leven inheemse tradities in ere hielden. De veronderstelling dat vrouwen in de provincies door hun teruggetrokken levenswijze minder geromaniseerd waren dan mannen, verdient daarom op zijn minst nuancering. Deze stelling gaat misschien op voor vrouwen in de dorpen en op het land; voor vrouwen uit de stedelijke elite geldt zij zeker niet. Stand lijkt hier de doorslaggevende factor te zijn, eerder dan sekse.

Wat betekent dit tenslotte voor ons beeld van Romeinse vrouwen? Kort samengevat blijkt ons huidige beeld, dat gevormd is op basis van de literaire bronnen, zowel te sensationeel als te beperkt: te sensationeel door de aandacht van de literaire bronnen voor vrouwen met een uitzonderlijke positie of levensstijl, te beperkt door hun concentratie op Rome. Als hoofdstad van een wereldrijk, als zetel van de senaat en door de aanwezigheid van de keizerlijke familie nam Rome in de keizertijd juist een uitzonderlijke positie in. In tegenstelling tot de hoofdstad, waar vrouwen in publieke posities scherp bekritiseerd werden in de literaire bronnen en vrouwen buiten de keizerlijke familie geen openbare standbeelden ten deel konden vallen, lijken de lokale steden geen moeite te hebben gehad om hun rijke en prominente stadsgenotes publieke eer te verlenen. De ouderwetse moraal die in de lokale steden zou heersen, lijkt hiermee op het eerste gezicht in tegenspraak. De combinatie van goed burgerschap en traditionele deugden die uitgedrukt wordt door de standbeelden en

inscripties laat echter zien dat – in de ogen van de inwoners van de lokale steden – traditionele vrouwelijke deugden niet strijdig waren met een prominente publieke rol.

Om een beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van Romeinse vrouwen én in die van de stedelijke samenleving van de Romeinse keizertijd is het dus van groot belang zich niet alleen te richten op de vrouwen in Rome, maar ook de ‘nieuwe Romeinsen’ uit de lokale steden in het onderzoek te betrekken. Immers, deze talrijke steden in Italië en de provincies zijn voor ons begrip van de Romeinse samenleving essentieel, met name in de keizertijd of, om te besluiten met een citaat van de Britse oud-historicus Fergus Millar: “the Republic, it may be, can be seen from Rome outwards [...]; the Empire [...] can only be understood by starting from the provinces and looking inward”.¹⁸

*Dit artikel is een verkorte weergave van mijn oratie bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Oude Geschiedenis aan de UvA van 29 mei 2008.

Afbeeldingen:

1. Minia Procula, priesteres van de keizercultus in Bulla Regia (nu in het Bardo Museum in Tunis). Foto Joop Derksen.
2. Grafreliëf van Licinia Flavilla en haar man in Nemausus (het huidige Nîmes) in Gallia Narbonensis. Foto van de auteur.
3. Grafmonument van Ummidia Quadratilla in Casinum.

¹⁸ F. Millar, ‘The emperor, the senate and the provinces’, *JRS* 56 (1966) 166.